

СТАТТІ

ПРОБЛЕМА СЕЗОННОЇ АДАПТАЦІЇ ФІНАЛЬНО- ПАЛЕОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ НА МАМОНТІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І НОВІ ЕПІГРАВЕТСЬКІ ПАМ'ЯТКИ У БАСЕЙНІ ТРУБЕЖУ

Д. Ю. Нужний

На підставі нових матеріалів перевіряється гіпотеза про наявність кількох типів поселень фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів, що відрізняються як за топографією, так і за структурою та складом крем'яних комплексів. Вперше аналізується специфіка поселень весняно-літнього періоду та модель поведінки стародавнього населення протягом цього сезону.

Проблема господарського циклу та спеціалізації поселень пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів

Питання палеоекономічного моделювання і зокрема реконструкції річного господарського циклу та сезонної спеціалізації поселень пізньопалеолітичних мисливців вже здавна привертала увагу вітчизняних дослідників. Одним із засновників цього перспективного напрямку палеолітознавства був С. М. Бібіков, який на підставі аналізу широкого кола археологічних та етнографічних джерел вперше обґрунтував цілорічне функціонування поселень з житлами з мамонтових кісток та запропонував оригінальну методика визначення віку їх існування, структури общини тощо¹. Такої ж думки дотримувався й І. Г. Підоплічко, який на підставі кількості наявних фауністичних решток і ваги вжитого м'яса вперше розрахував час існування таких поселень².

Подальші дослідження фахівців у цьому напрямку були здебільшого побудовані на концепції так званих господарсько-культурних типів (ГКТ), розроблених етнографією³. Ці погляди ґрунтувались на класифікації та порівнянні господарських моделей сучасних і первісних народів, економіка яких у подібних екологічних умовах та при відносно однаковому розвитку технічних засобів виявляла значну детермінованість та мала досить характерні спільні риси⁴.

Саме тому найбільш вдалі та переконливі сучасні палеоекономічні реконструкції були запропоновані для археологічних суспільств, господарські моделі яких мають безпосередні етнографічні паралелі (наприклад: для пізньопалеолітичних мисливців на бізонів або північних оленів прильодовикових степів і тундростепів Східної Європи)⁵. Ситуація однозначно ускладнюється у разі відсутності таких етнографічних аналогів або, у ще гіршому випадку, коли це стосується господарсько-культурних типів, що базувались на полюванні на нині вимерлих тварин. Відсутність чіткого розуміння біологічної моделі поведінки таких тварин значно ускладнює будь-які реконструкції ГКТ давніх мисливців.

Один з таких вищезгаданих випадків стосується вивчення господарсько-культурного типу мисливців на мамонтів, що побутував протягом фінального палеоліту серед населення східнограветських та епіграветських культур Центральної та Східної Європи⁶. Епіграветські мисливці на мамонтів залишили у Середньому Подніпров'ї такі визначні пізньопалеолітичні пам'ятки, як

© Д. Ю. НУЖНИЙ, 1997

Мізин, Кирилівська, Добранічівка, Гінці та Межиріч тощо, однією з найдавніших рис яких є широковідомі житла з мамонтових кісток. На думку І. Г. Шовкопляса, ці пам'ятки разом з широким колом аналогічних за структурою поселень Верхнього Подніпров'я (Довгиничі, Супонево, Юдиново, Юровичі, Тимонівка, Єлиссевичі тощо) складають мізинську археологічну культуру⁷. Інших поглядів дотримується М. І. Гладких, який на підставі статистичного порівняння комплексів Мізіна, Межирічів та Добранічівки відзначає певну відмінність першого й велику подібність двох останніх пам'яток⁸. На наш погляд, остання думка є обгрунтованішою, оскільки вищезгадані пам'ятки, хоча й належать до єдиного кола споріднених східногравецьких та епігравецьких пам'яток, але репрезентують різні археологічні культури. У Середньому Подніпров'ї культурно-ідентичними пам'ятками, на нашу думку, є Межиріч, Добранічівка, Гінці, Фастів та Бугорок, що належать до межиріцької культури.

Згідно гіпотези, запропонованої О. Соффер, пам'ятки мисливців на мамонтів з кістками з кісток та ямами або навіть тільки з ямами, заповненими кістками, є базовими поселеннями холодного осінньо-зимового періоду на противагу до стацій, які не мають таких серйозних конструктивних елементів. Останні існували, на її думку, протягом теплого весняно-літнього сезону й були відповідно базовими поселеннями або короткочасними мисливськими таборами⁹. Цей висновок начебто підтверджує й проведений нею аналіз фауністичного складу згаданих пам'яток, де критерієм теплішої пори року виступає індекс розмаїття наявних на поселенні видів дичини¹⁰. Саме таку тенденцію має видовий склад впольованої дичини на поселеннях етнографічних мисливців арктичної зони. Нещодавно відкриті і досліджені нові епігравецькі пам'ятки у басейні р. Трубіж проливають додаткове світло на проблему господарського циклу та структуру поселень найпізніших мисливців на мамонтів межиріцької культури.

Короткочасний мисливський табір Семенівка 1

Пізньопалеолітичне місцезнаходження Семенівка 1 було відкрито місцевими жителями і досліджувалось спочатку Ю. Г. Колосовим, а потім Д. Я. Телегіним у 1984 р.¹¹. У роботах брав участь і автор. У тому ж році шурфуванням було відкрито й місцезнаходження Семенівка 2. Вищезгадані пізньопалеолітичні стації розташовані за 2 км на південний захід від с. Хмельовик та за 4 км на схід від однойменного села Барішівського р-ну Київської обл.

Семенівка 1 розташовується на лівому схилі невеликої балки довжиною близько 3 км, що впадає у долину Трубежу зліва за 1,5 км практично навпроти того місця, де остання з'єднується з заплавою його лівої притоки р. Недри. Таким чином, балка проходить біля підніжжя мису утвореного найвищою лівою терасою Недри та такою ж терасою Трубежу. Через це вона має чітку асиметричну будову й відповідно досить стрімку ліву терасу, вздовж якої розташовуються місцезнаходження, і майже невиразну праву, з боку долини Недри. Висота тераси у місці розташування Семенівки 1 на її північному схилі становить 6 м над рівнем заплави, а Семенівки 2 — близько 20 м (рис. 1). Місця розташування обох пізньопалеолітичних стацій на північному схилі балки були закриті її лівим мисом й відповідно, невидимі з боку долини Трубежу.

Семенівка 1, повністю розкопана у 1984 р. на площі 59 м², являла собою скупчення щільно укладених кісток мамонта (*Mammuthus primigenius* Blum.): бивнів, довгих і тазових кісток, лопаток тощо (всього 39 екземплярів), поряд з яким розташовувались рештки кісток бурого ведмедя (*Ursus Arctos* L.). Скупчення мамонтових кісток було перекрито кількома бивнями з опущеними донизу кінцями, які засвідчували, що вони лежали купою на давній поверхні, а не були вміщені у яму (рис. 2). Про це свідчили й рештки ведмедя та крем'яні знахідки, що залягали на рівні нижніх кісток у купі і визначали тогочасну денну поверхню. На момент розкопок верхні кістки купи практично залягали безпосередньо під сучасною поверхнею дороги. Тільки чотири мамонтові кістки (бивень, лопатка та дві довгі кістки кінцівок) розташовувались не купою, а обабіч неї на відстані 0,4—1 м (рис. 2). Трохи далі на відстані 2 м вже біля кісток ведмедя лежав ще один бивень. Всього у скуп-

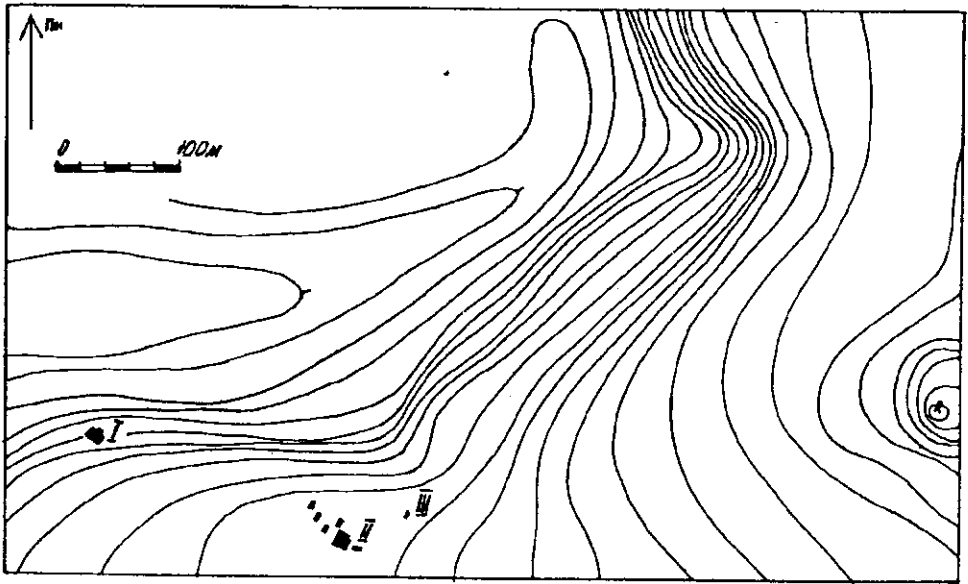

Рис. 1. Ситуаційний план розміщення пізньопалеолітичних пам'яток Семенівка 1 і 2. Горизонталі фіксують рівні з інтервалом 1 м.

ченні та за його межами було знайдено 7 бивнів (у тому числі один від дуже великої особини), 9 тазових, 4 стегнові, 5 плечових, 4 лопатки, 6 ліктьових кісток і не повністю визначені фрагменти від двох трубчастих, однієї суглобової та однієї кістки кінцівки. Загалом можна стверджувати, що у купі були зібрані рештки щонайменше шести особин мамонтів.

Серед решток ведмедячого кістяка (всього 21 екз.) були наявні такі діагностичні кістки: щелепа, стегнова кістка, десять ребер, три хребця, плечова кістка та фрагмент тазу. Серед них було зафіксовано всього три оброблених кремені — уламок бойової частини вістря з затупленим краєм, пошкоджене діагностичним макрозносом від використання як наконечника стріли (рис. 2, 1), кутовий різець (рис. 2, 2) та відщеп (рис. 2, 3). Останній залягав трохи нижче кісток і був знайдений вже при прокопуванні дна розкопу. Безпосередньо у горішній частині купи мамонтових кісток, серед бивнів, було також знайдено крем'яну пластинку (рис. 2, 4).

Весь комплекс, витягнутий майже точно по лінії схід–захід, мав площу не більше 9 м^2 (рис. 2). За цими межами, як в основному розкопі (59 м^2), так і у розвідкових траншеях (36 м^2) та численних свердловинах діаметром 10 см, закладених на прилеглих ділянках тераси, будь-які культурні знахідки були відсутні. Оскільки комплекс Семенівки 1 повністю містився у створі ґрунтової дороги, що вже досить глибоко (до 1,5–2 м) прорізала край тераси, і залягав практично під її поверхнею, ми не маємо точних відомостей ані про первинну глибину його розташування, ані про характер перекриваючих геологічних шарів. Судячи за характером залягання кісток ведмедя та нижніх кісток мамонта з купи, стародавня денна поверхня знаходилась вище підстилаючого шару світло-жовтого шаруватого лесу у шарах сіро-жовтих лесуватих суглинків, сильно зруйнованих кротовинами. За колагеном із стегнової кістки бурого ведмедя комплекс Семенівки 1 має одну абсолютну радіокарбонну дату¹² 13600 ± 160 р. BP (зразок Ki-5510), що, можливо, є трохи омолодженою внаслідок використання кістки, здобутої 12 років тому.

Семенівка 2 — весняно-літнє поселення мисливців на мамонтів

Поселення Семенівка 2 було виявлене шурфуванням ще 1984 р. під час робіт на Семенівці 1, коли тут зафіксували слабонасичений культурний шар з пізньопалеолітичними матеріалами. Починаючи з 1992 р. роботи на ній були відновлені автором¹³. Пам'ятка розташовується за 200 м у бік плато вище по терасі на південний схід від основного розкопу Семенівки 1 й на тому ж

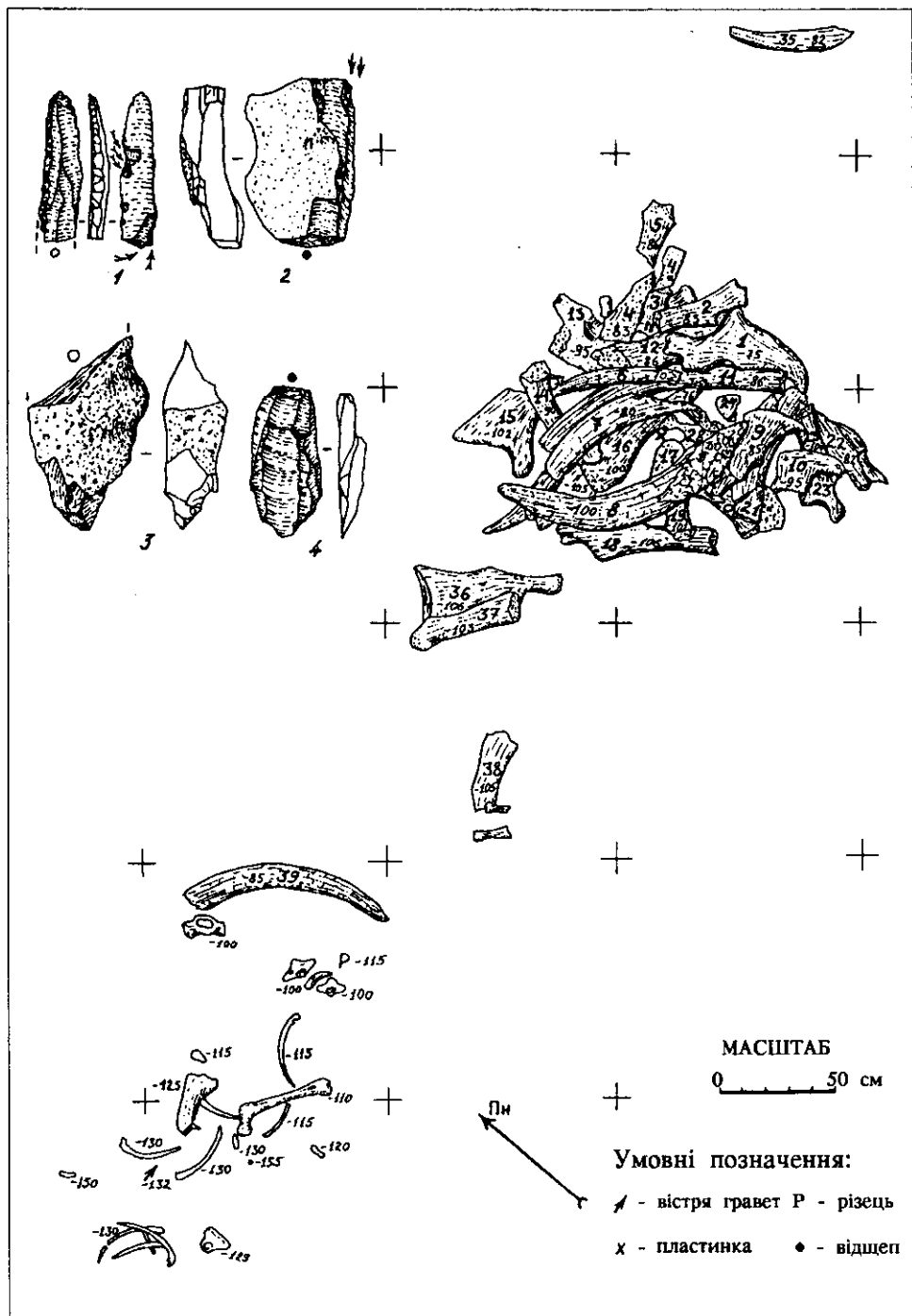

Рис. 2. План та знахідки пізньопалеолітичної стації Семенівка 1.

самому північному схилі балки, що височить тут вже на 20 м над її тальвегом (рис. 1). За 500 м на схід від поселення починається плато і розташована відома Вибла Могила. Рештки цієї могили, що використовувалась як «майдан», височать зараз на 132 м над рівнем моря і з них добре видно долини Трубежу та Недри на протязі 15—20 км й навіть протилежний корінний правий берег Дніпра у районі Трахтемирова. Згідно топографічних карт це найвище місце в окрузі на відстані 30—40 км. Слід зазначити, що неподалік, за 60 м на північ та південний схід від основного розкопу, у свердловинах та

шурфі також було виявлено ще два слабонасичених місцезнаходжень пізньопалеолітичних матеріалів.

З метою дослідження геологічних умов залягання пізньопалеолітичних матеріалів та межі їх поширення на площі тераси, у місці приблизного розміщення шурфу 1984 р. (який через інтенсивну оранку зовсім не простежувався у рельєфі) був закладений розкоп, доведений за чотири роки до загальної площі 148 м² (рис. 3). Спостереження за поширенням та планіграфією культурних решток на площі розкопу та у шести шурфах підтвердило, що розкопана ділянка перерізала основне скупчення культурних решток по лінії з південного сходу на північний захід та накрила їх центральний та південно-східний сектори. Загалом це становить, напевно, близько 80% загальної площі поселення.

Стратиграфічні умови залягання палеолітичних знахідок на поселенні не є задовільними через відносно невелику глибину розміщення культурного шару (близько 1,5—1,6 м від сучасної денної поверхні), що потрапив до зони інтенсивної діяльності землерійок. Ними були зрушені з місця і розтягнуті у вертикальному напрямку більшість крем'яних знахідок, кісткове вугілля і невеликі за розмірами мамонтові кістки. Тому перші крем'яні знахідки, забарвлені блакитною патиною, починають зустрічатись у розкопі на глибині 40—50 см на межі чорнозему та сірувато-жовтого строкатого підгрунття, яке, практично, являє собою суцільний шар неодноразово змішаних кротовинами — чорнозему, підгрунття та горішніх шарів лесу. Лише з глибини 140—150 см починають простежуватись у профілі не пошкоджені кротовинами рештки цього лесуватого суглинку, що мав жовто-сіре забарвлення та більш-менш однорідну структуру.

Саме з ним і був напевно пов'язаний культурний шар стоянки і, починаючи з цього горизонту, у розкопі були зафіксовані найбільші кістки мамонтів та оброблені кремені у горизонтальному положенні, що не зазнали будь-яких зрушень. Цей горизонт відзначався й найбільшою концентрацією культурних решток та особливо кісткового вугілля, яке, проте, не утворювало виразних скупчень у вигляді вогнищ. Нижче, з рівня 180 см, концентрація знахідок різко зменшується й у підстилаючому шаруватому лесі з глибини 200 см, вони присутні здебільшого тільки у кротовинах. Більшість кісток, знайдених у розкопі, залягала на глибинах 120—150 см, що, напевно, фіксує рівень стародавньої житлової поверхні поселення, оскільки через більші розміри фауністичний матеріал у вигляді фрагментів ребер та трубчастих кісток мамонтів зазнавав напевно менших зрушень унаслідок діяльності землерійних тварин. Цим, напевно, пояснюється і той факт, що коливання глибин залягання великих кісток обмежується 10—15 см, тоді як менші за розмірами їх фрагменти розміщувались більш дисперсно з різницею глибин, що перевищувала 120 см. У ході розкопок на стації була зафіксована така стратиграфія нашарувань:

0—30 см	— ораний чорнозем товщиною 25—30 см.
30—65 см	— неораний чорнозем, що поступово переходить у знижене землерійними тваринами підгрунття товщиною 30—40 см.
65—190 см	— сіро-жовтий строкатий суглинок, що практично є суцільною мішаниною кротовин різного забарвлення, насамперед сірих, жовтих та брунатних кольорів. На глибині 150—160 см (тобто на рівні найбільшої концентрації культурних решток) у ньому простежуються залишки непереробленого сірувато-жовтого однорідного лесу.
190 см і нижче	— яскраво-жовтий шаруватий лес з лінзами дрібного піску, білоглазкою та дрібними марганцевими стяжіннями. Простежений у свердловинах на площі розкопу до глибини 450 см.

Основна концентрація культурних решток, а особливо фауністичного матеріалу (кісток та кісткового вугілля), на площі розкопу спостерігалась у його північній частині і поступово зменшувалась у південному та східному на-

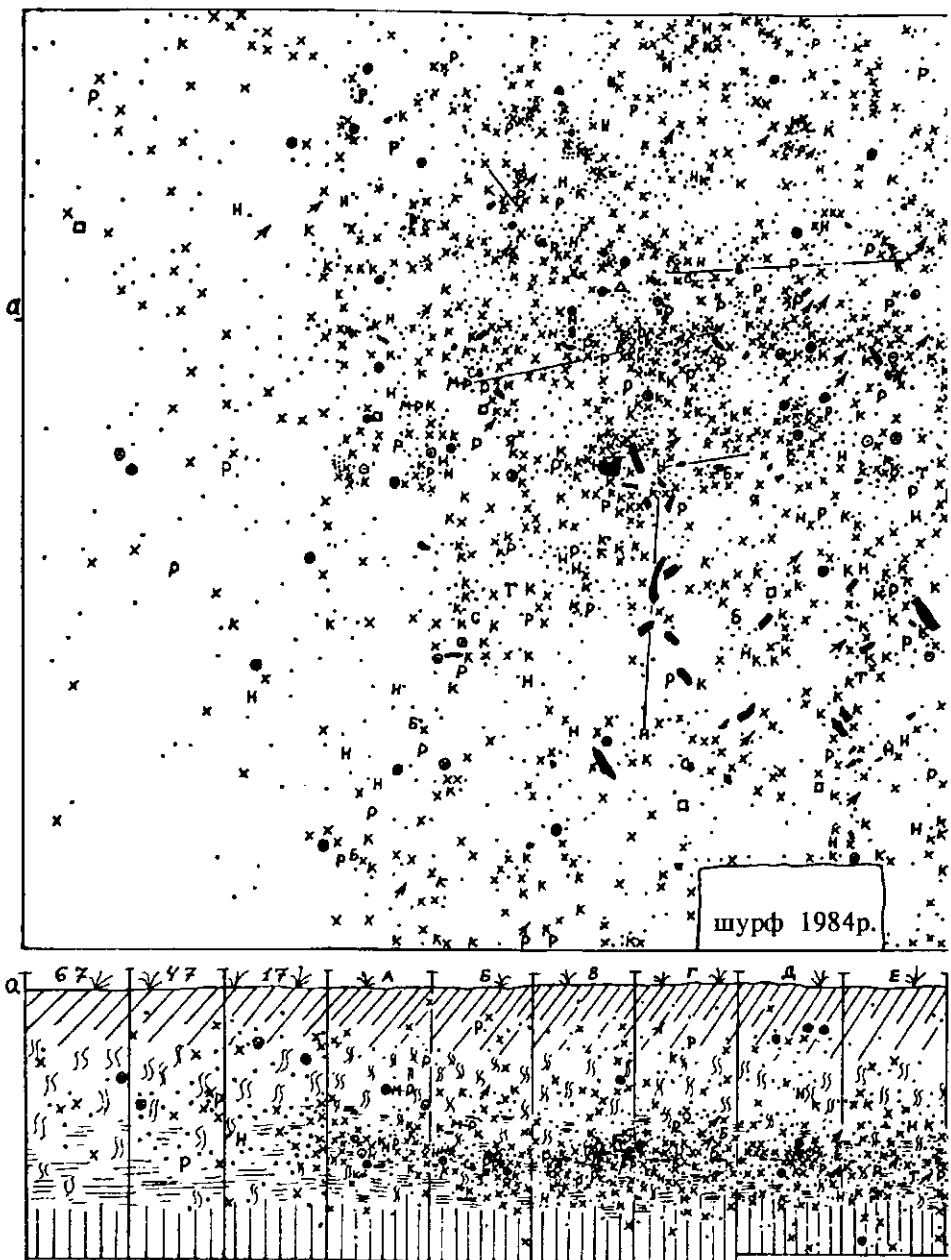
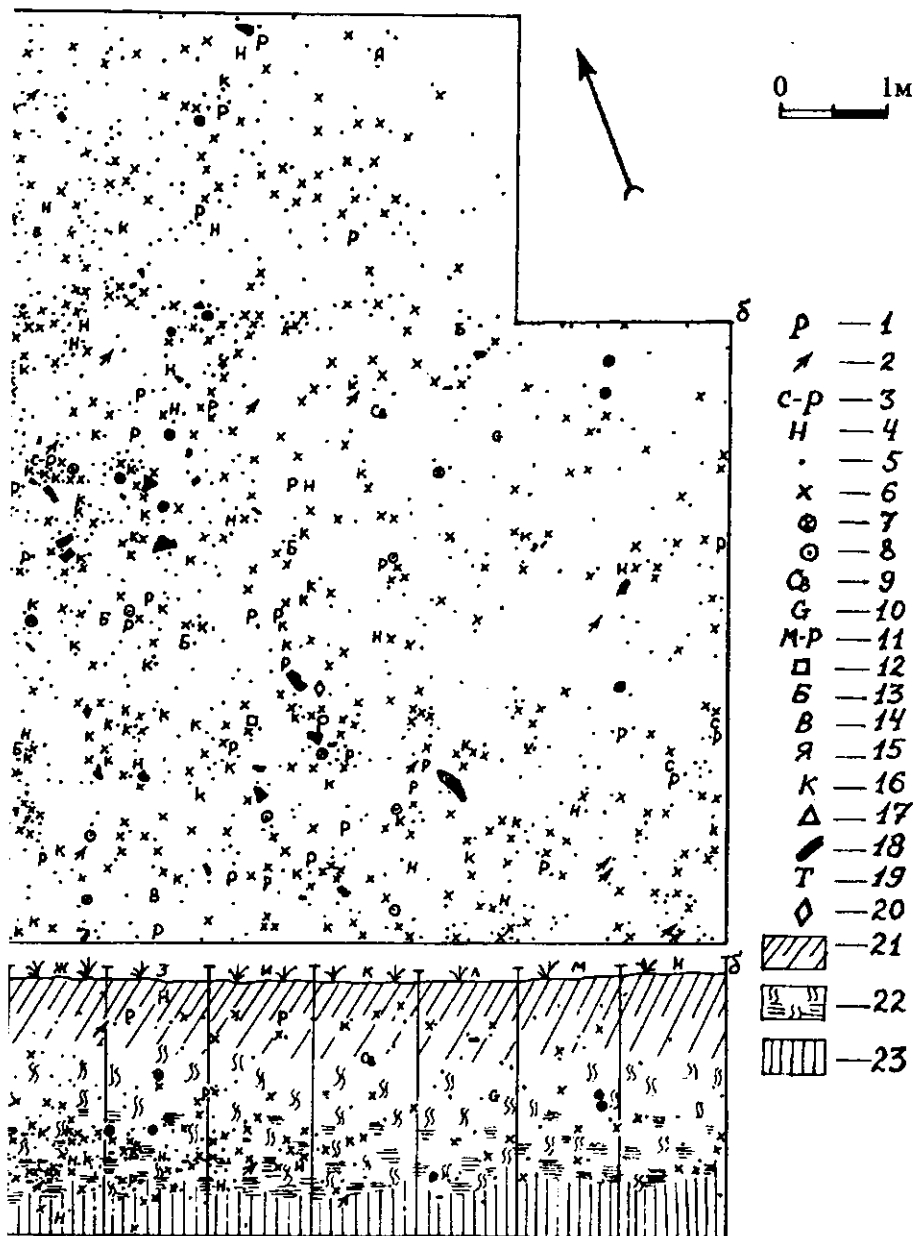

Рис. 3. План та розріз по лінії А-А1

прямах. Така ж сама тенденція спостерігалась й стосовно крем'яних знахідок, які, проте, охоплювали значно більшу площу (рис. 3). У межах найбільш щільної концентрації крем'яних виробів у північній частині розкопу зафіксовано також чотири випадки підбору «складаників»: вістря та мікро-різця (рис. 6, 7, 8), трьох фрагментів одного нуклеуса (рис. 7, 12), частин пластинок тощо (рис. 3).

Шурфи, закладені у північно-західному та північному напрямках на відстані відповідно 10 та 4 м за межами розкопу, засвідчили різке падіння концентрації крем'яних виробів (5—7 екз. на 1 м² проти 20—50 екз. у північній, західній та південній частинах розкопу) і повну відсутність фауністичних решток. Таким чином, за попередніми даними, площа поселення являє собою овальну пляму 17×13 м, витягнуту в північному напрямку вздовж схилу бал-

пізньопалеолітичного поселення Семенівка 2.

ки. Припускаючи її можливе невелике «розтягування» у плані внаслідок змивання по схилу тераси, слід однак підкреслити відсутність ознак сортування знахідок на площі розкопу та в шурфах за розмірами і наявністю як дуже дрібних й численних лусочок, так і досить великих за розмірами нуклеусів та шматків кременю. Показово й те, що згадана «розтягненість» зорієнтована вздовж рівнішої поверхні тераси, а не у напрямку її схилу (рис. 1).

Загалом, крем'яний комплекс Семенівки 2 з основного розкопу та шурфів налічує 3488 виробів з кременю здебільшого чорного кольору, вкритих легкою блакитною патиною. За сировину для них правив насамперед чорний високоякісний кремій з гальковою та жовтою кіркою та іноді характерною жовтою підкіркою, поклади якого є неподалік у долині Дніпра поблизу м. Канів. Саме такий кремій використовувався й людиною Межирицького

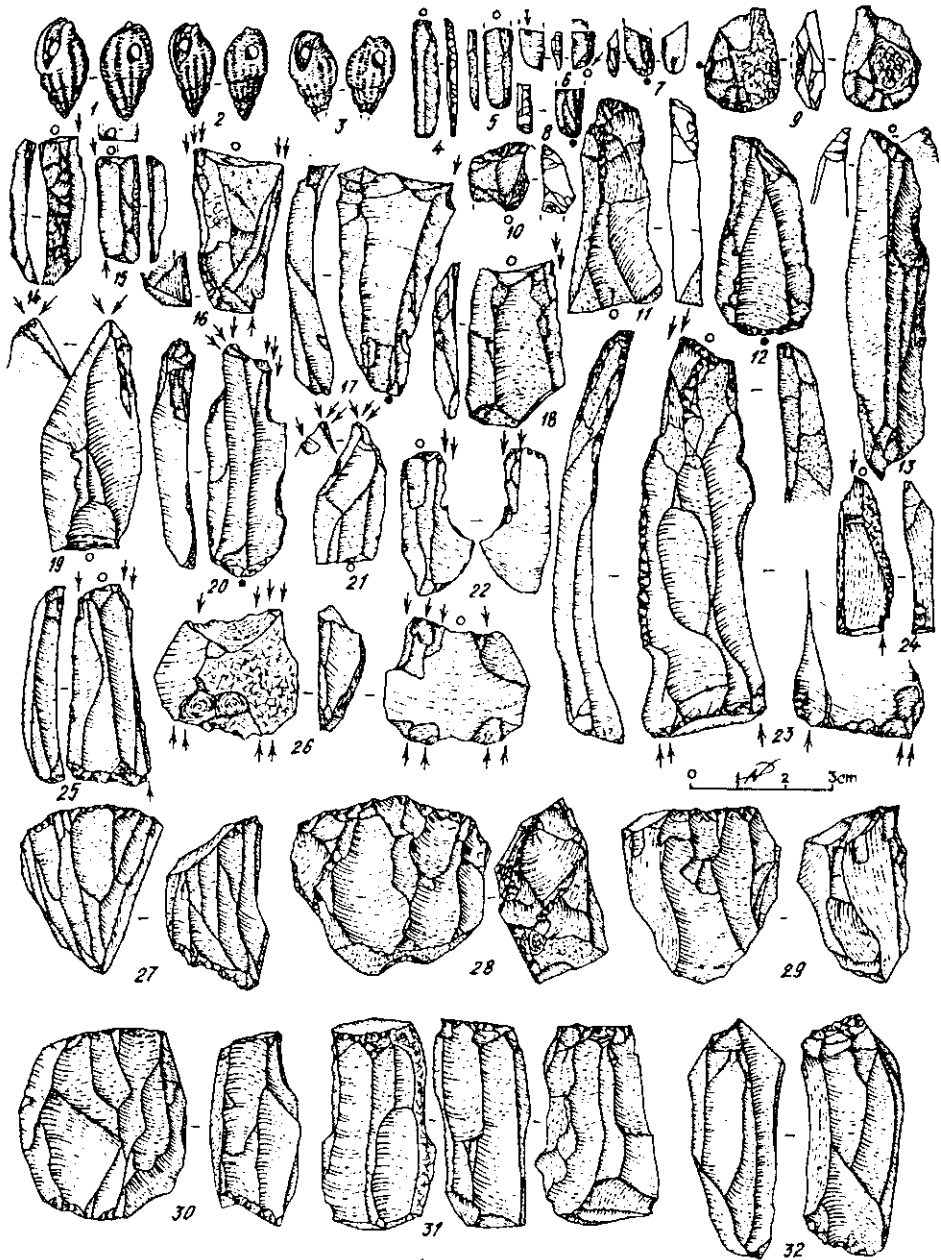

Рис. 4. Знахідки центральної ділянки основного розкопу Семнівки 2.

поселення¹⁴. Представлено у колекції й прозорий світло-коричневий та сірий високоякісний кремій, напевно моренного походження, а також вироби з прозорого халцедонізованого кварциту.

Система розколювання є типовою для фінальнопалеолітичних пам'яток цього регіону і здійснювалась в основному із двоплощинних призматичних нуклеусів (23 екз.) для пластинок середньої ширини та досить недбалого огранення (рис. 4, 27, 30—32; 5, 37—40; 7, 12, 14—17; 9, 8, 12—14). Більшість з них сильно спрацьовані і мають трохи скошені ударні площини та здебільшого збіжну поверхню сколювання. Невелика частина таких нуклеусів (6 екз.) мають одну чи навіть дві ортогнатні площини. Фасетування відбивної площини не є обов'язковим. Одноплощинні нуклеуси значно поступаються за чисельністю (12 екз.). Вони також найчастіше мають трохи похилі ударні

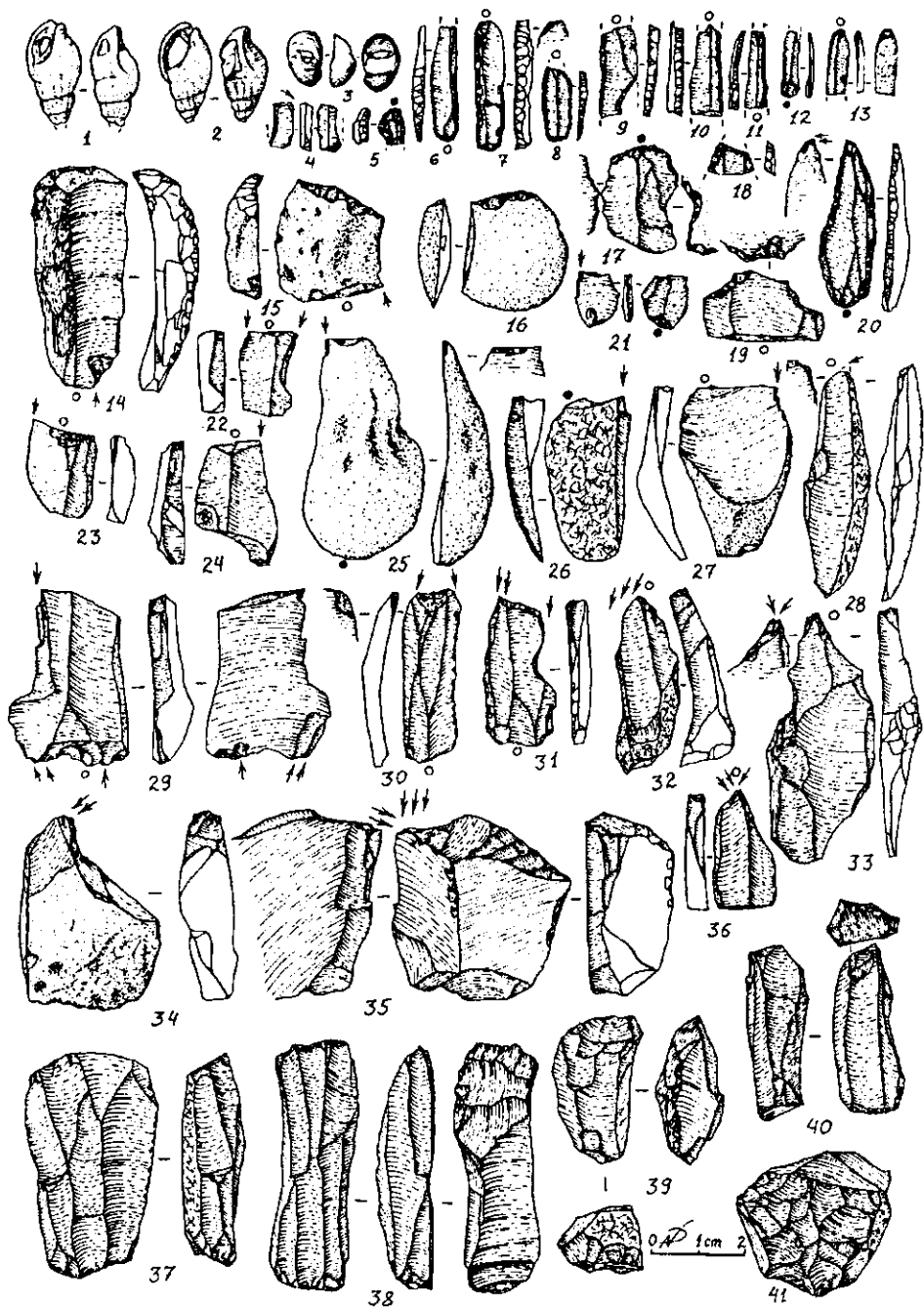

Рис. 5. Знахідки південно-західної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

площини (рис. 4, 28, 29; 7, 11, 13; 9, 9, 10, 11). Серед останніх є один торцевий нуклеус на масивному відщепі (рис. 7, 13). Великою кількістю (12 екз.) представлені сильно спрацьовані аморфні нуклеуси здебільшого невеликих розмірів (рис. 5, 41; 7, 18).

Невеликі за розмірами, досить недбало огранені пластинки мають середню ширину і налічують 761 екз. Більшість з них фрагментовані. Разом зі знаряддями, виготовленими з них, їх кількість становить 916 виробів, тобто 26,2% всього комплексу, що є досить високим показником для комплексів

пізнього палеоліту середньодніпровського регіону. Статистичні показники комплексу наведено нижче:

З Н А Р Я Д Д Я		
МІКРОЛІТИ		45
ланцетоподібні вістря з затупленою спинкою та ретушованою базовою частиною		4
ланцетоподібні вістря з необробленою базовою частиною		2
прямокутники		8
уламки прямокутників або базових ретушованих частин вістрів з затупленою спинкою		9
уламки загострених частин вістрів з затупленою спинкою		3
уламки дистальних частин пластинок з затупленою спинкою		4
уламки дистальних частин пластинок з затупленою спинкою та виїмкою на протилежному боці		2
уламки середніх частин мікролітів з затупленою спинкою		7
уламки ретушованих мікропластинок		2
мікрорізці		4
РІЗЦІ		92
кутові на пластинках		24
кутові на відщеплах або уламках		9
поперечні кутові на пластинках		3
бічні на пластинках		18
бічні на відщеплах або уламках		11
серединні на пластинках		17
серединні на відщеплах або уламках		10
ПЛАСТИНКИ ТА ВІДШЕПИ З ПРЯМО ЗРІЗАНИМ КРАЄМ		10
СКРЕБАЧКИ		4
кінцеві на пластинках атипові		3
уламки кінцевих скребачок		1
СКОБЕЛІ НА КІНЦЯХ ПЛАСТИНОК ТА ВІДШЕПАХ		6
СТАМЕСКИ		2
СВЕРДЛА		3
ПЛАСТИНКИ З НЕРЕГУЛЯРНОЮ РЕТУШПЮ		21
ВІДШЕПИ З НЕРЕГУЛЯРНОЮ РЕТУШПЮ		6
	Всього знарядь	189
В І Д Х О Д И В И Р О Б Н И Ц Т В А		
НУКЛЕУСИ		53
двоплщинні		23
одноплщинні		12
аморфні		12
уламки нуклеусів та гальки зі слідами сколів		6
ПЛАСТИНКИ ТА МІКРОПЛАСТИНКИ		771
ТЕХНОЛОГІЧНІ СКОЛИ		81
поперечні		16
реберчасті		40
різцеві		25
ВІДШЕПИ ТА ЛУСОЧКИ		2495
	Всього відходів виробництва	3300
	ВСЬОГО КРЕМ'ЯНИХ ВИРОБІВ	3489

Як видно з цих показників, знаряддя або вироби з вторинною обробкою налічують 189 екз., що становить 5,4% всього комплексу. Більшість з них (145 виробів або 76,7%) складають знаряддя, виготовлені з пластинок. Серед знарядь домінуючою категорією є різці, що налічують 92 екз. та становлять 49% усіх виробів із вторинною обробкою. Характерно, що ця категорія знарядь зберігала панівне становище протягом кожного сезону на всіх ділянках

розкопу (рис. 4; 5; 6; 8). Різці на пластинках більше ніж удвічі переважають їх зразки на відщеплах. Багатолезові та комбіновані різці з кількома робочими краями, однакових чи різних типів (близько 20 екз.) значно поступаються простішим однолезовим їх зразкам.

Найчисленнішу категорію різців складають їх кутові різновиди на пластинках (рис. 4, 14—18; 5, 21—24; 6, 25—32; 8, 22, 23, 26—29), у тому числі з поперечним сколом (рис. 5, 28; 6, 33, 35). Кутові різці на відщеплах значно поступаються їм (рис. 5, 15, 25, 26; 8, 21, 25). Другим за кількістю різновидом різців є бічні на пластинках (рис. 4, 22—25; 5, 29—32; 6, 36; 8, 30—34). Їх різновиди на відщеплах також представлені значно меншою кількістю (рис. 4, 26; 5, 34; 8, 19). Середні різці на пластинках (рис. 4, 19—21; 5, 33, 36; 6, 37—41, 43, 45, 46, 49; 8, 15—17) є практично в однаковій кількості з бічними і значно переважають їх зразки, виготовлені з відщепів або уламків (рис. 5, 35; 6, 42, 44, 47, 48; 8, 18). Серед останніх є кілька середніх різців, виготовлених із спрацьованих нуклеусів (рис. 9, 15, 16).

Другу за чисельністю категорію знарядь (45 екз.) складають мікроліти з затупленим краєм та відходи їх виробництва (рис. 4, 4—8; 5, 4—13; 6, 3—19; 8, 3—13), що становить 24,5% від усіх крем'яних знарядь. Такий відносно високий відсоток мікролітів є абсолютною негитовим для пам'яток межиріччя культури з житлами (Межиріч, Добранічівка, Гінці тощо), де цей показник ніколи не перевищує 10%. Основна більшість мікролітів виготовлена із дрібних пластинок і мікропластинок за допомогою ретельної дрібної стрімкої або напівстрімкої ретуші на спинку, що не сильно змінює первинні обриси напівфабрикату. Деякі мікроліти мають ще й підправку перлинною ретушю на черевці або спинку здебільшого на ріжучому краї, протилежному затупленій поверхні (рис. 4, 5, 7; 5, 6—8; 6, 4, 5, 8, 9; 8, 3). Висока обрубуюча або зустрічна ретуш практично не застосовувалась. Для виробництва мікролітів використовувалась й «мікрорізка» техніка, що підтверджується як наявністю характерних плоских відколів на деяких мікролітах (рис. 4, 6; 6, 8; 8, 5), так і знахідками типових «мікрорізців» (рис. 6, 3, 7, 14; 8, 11). Відзначимо, що останні вперше зафіксовані у комплексі межиріччя культури і не є типовою рисою пізньопалеолітичних комплексів мисливців на мамонтів Східної Європи взагалі. Привертає увагу й дуже рідкісний факт підбору «мікрорізця» до ланцетоподібного вістря (рис. 6, 7, 8), що свідчить про безпосереднє виготовлення мікролітів на поселенні і є лише другим таким випадком у європейському пізньому палеоліті¹⁵. Цікаво, що найперші регулярні вияви цієї прогресивної технології виробництва мікролітів з'являються у південніших епіграветських комплексах мисливців на бізонів степової зони України приблизно 20 тисяч років тому.

Інші відходи виробництва мікролітів є типовими для комплексів цієї та інших епіграветських культур згаданого регіону. Вони представлені проксимальними частинами пластинок з затупленим краєм, на яких зберігся відбивний горбок напівфабрикату (рис. 4, 7, 8; 6, 12), або такі ж вироби ще й з виїмкою на протилежному боці (рис. 5, 5; 6, 13). Остання робилася для кращого відчленування відбивного горбка пластинки після завершення процесу затуплення спинки мікроліту. Такий технологічний прийом був досить поширений серед епіграветських майстрів Східної Європи¹⁶.

Серед мікролітів провідне місце посідають атипові прямокутники, що здебільшого мають ретельну обробку лише з одного торця, тоді як протилежний бік формується у досить довільній манері дорсальною або навіть вентральною ретушю (рис. 5, 7, 8; 6, 9, 19; 8, 7, 8, 12). Класичних прямокутників, затуплених ретельною ретушю з трьох боків, є лише два (рис. 4, 4). Частина прямокутників має ще й псевдоретуш від утилізації на ріжучій окрайці (рис. 4, 4; 5, 7, 8).

Другу найчисленнішу категорію мікролітів складають невеликі ланцетоподібні вістря (рис. 6, 4, 6, 8; 8, 3) з обробленою різними методами базовою частиною, а саме: шляхом підтесування або напівкрутою вентральною та дорсальною ретушю. Зразки таких вістрів з рештками відбивного горбка є, на нашу думку, здебільшого лише бракованими виробами (рис. 8, 4). Є у колекції кілька фрагментів загострених бойових частин таких

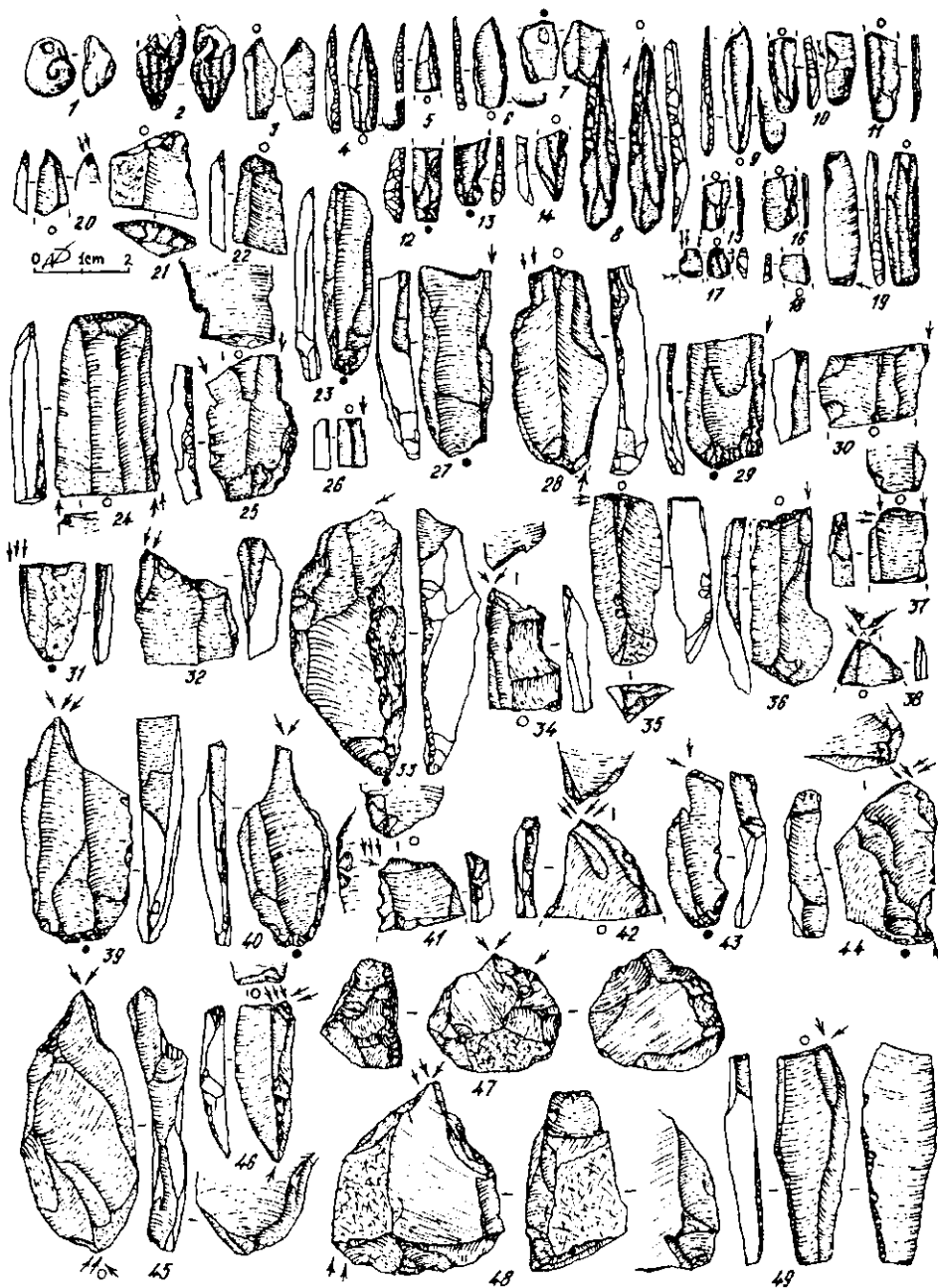

Рис. 6. Знахідки північно-східної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

мікролітів (рис. 5, 11; 6, 5), у тому числі з рештками мікрорізевого сколу (рис. 8, 5).

Великою серією представлені фрагменти ретушованих базових частин таких вістер або уламків прямокутників, оброблені з торців як дорсальною так і вентральною ретушшю (рис. 4, 5; 5, 6; 6, 10, 11, 17; 8, 6, 9) або навіть «мікрорізцевим відколом» (рис. 4, 6). Уламки середніх частин мікролітів з затупленою спинкою, що утворились під час виготовлення або використання є не дуже численними (рис. 5, 9, 10; 6, 15, 16, 18; 8, 13). Ретушовані ж мікропластинки зустрічаються лише у вигляді поодиноких зразків (рис. 5, 12, 13). Загалом мікролітичному комплексі Семенівки 2 властивий досить високий ступінь пошкодження (лише 14 цілих мікролітів з затупленою спин-

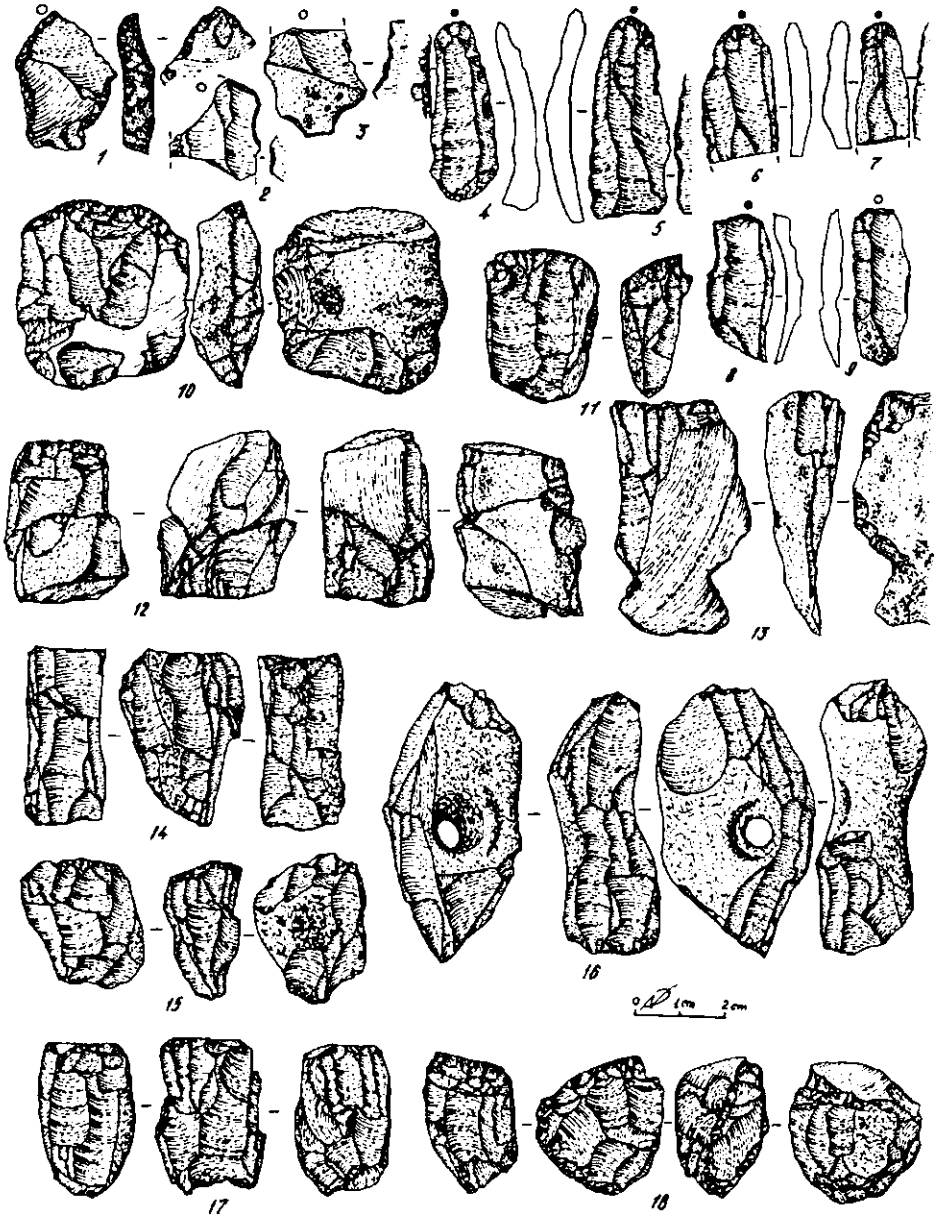

Рис. 7. Знахідки північно-східної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

кою на 27 їх зламаних зразків), що свідчить як про низьку ефективність методів виробництва таких вкладнів, так і про підвищену інтенсивність використання останніх.

Інші категорії знарядь не утворюють численних серій. Це насамперед пластинки з прямо зрізаним ретушню краєм (рис. 4, 12, 13; 6, 20—23; 8, 24, 35) або навіть так само оброблені відщепи (рис. 5, 15). Призначення цих виробів (що становлять 5,3% усіх знарядь) не викликає особливих сумнівів. Вони здебільшого є напівфабрикатами для виготовлення бічних різців. До згаданої категорії виробів тяжіють і зразки, оброблені напівкрутою ретушню, але з опуклішою поверхнею, що з певною пересторогою можна віднести до атипових скребачок (рис. 4, 11; 5, 14; 6; 24). Такі атипові скребачки, які становлять всього 1,7% знарядь, досить часто поєднуються з різцями (рис. 5, 14; 6, 24). Тільки один уламок знаряддя можна досить впевнено віднести до категорії скребачок (рис. 4, 10), що разом з вищезгаданими атиповими зраз-

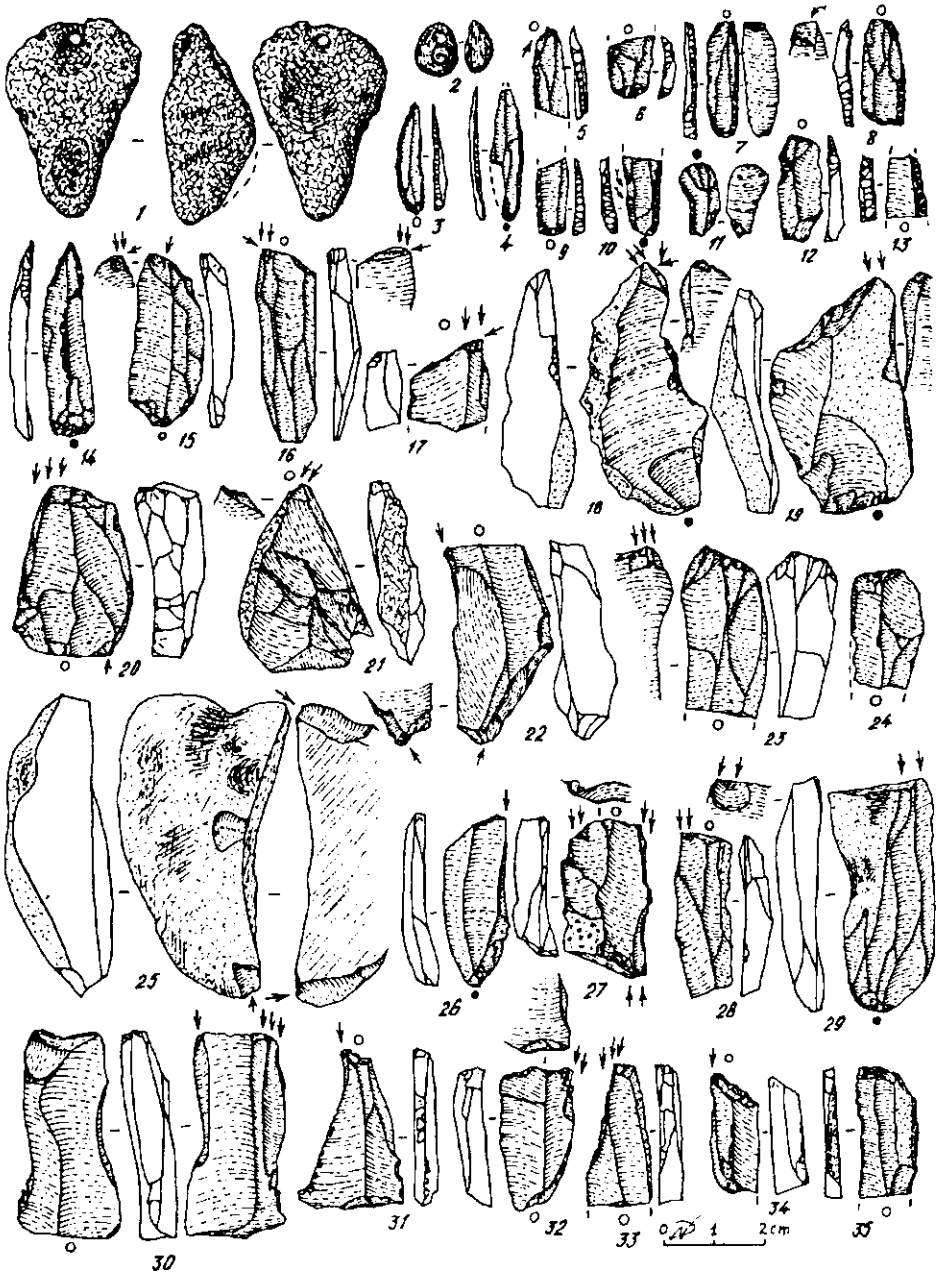

Рис. 8. Знахідки північної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

ками становлять всього 2,3% усіх виробів із вторинною обробкою. Це абсолютно нетипово для більшості пам'яток межирицької культури, де скребачки завжди посідають одне з провідних місць у складі крем'яних комплексів.

Невеликою серією (близько 1,7% знарядь) представлені у колекції свердла-розвертки, виготовлені на пластинках (рис. 5, 20; 8, 14) або рідше на відщепках (рис. 7, 1). Стамески, виготовлені з відщепів, часом досить масивних, наявні лише у двох екземплярах (рис. 4, 9; 7, 10), що становить трохи більше 1% усіх знарядь. До цікавих виробів, наявних у комплексі, слід віднести і специфічні скобелі на кінцях пластинок (рис. 9, 1) або найчастіше відщепів (рис. 5, 19; 7, 2, 3; 9, 7), оброблені зубчастою ретушшю, що принципово відрізняє їх від скребачок. Вони становлять близько 3,4% від загальної кількості виробів із вторинною обробкою. До останніх тяжіє і більшість

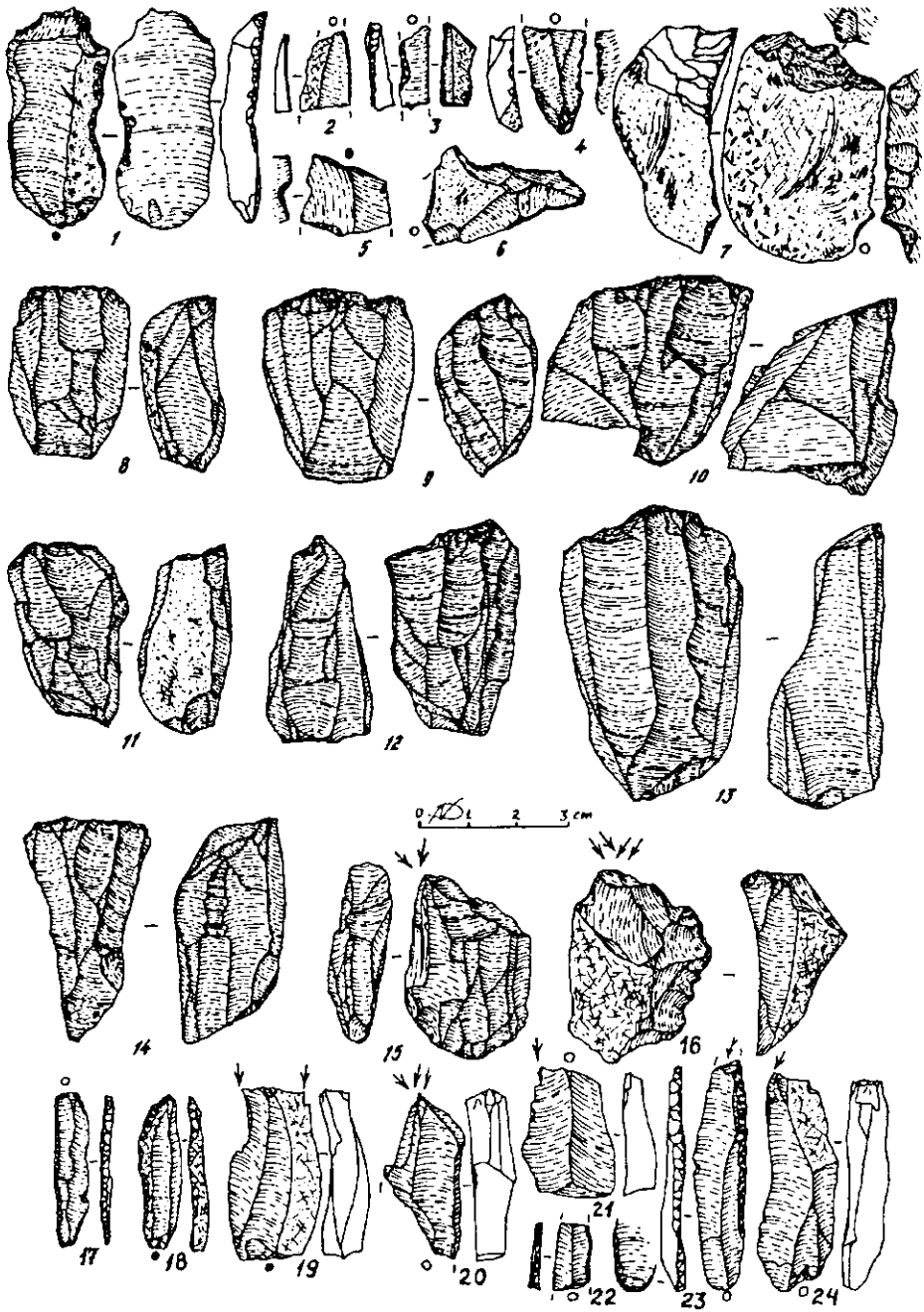

Рис. 9. Знахідки північної ділянки основного розкопу Семенівки 2 та Семенівки 3 (21—24).

відщепів з ретушю (3% знарядь), які здебільшого мають вторинну обробку у вигляді дорсальних чи вентральних виїмок від застосування їх як скобелів (рис. 5, 16; 9, 5, 6). Подібну ж за характером вторинну обробку, а точніше макрознос у вигляді зубчастої нерегулярної ретуші, має і більшість наявних у колекції пластинок з ретушю (рис. 5, 17, 18; 7, 4—7; 9, 2—4). Вони становлять 11,1% усіх знарядь і також напевно застосовувались для обробки міцних органічних матеріалів типу кістки, бивня тощо.

Серед інших знахідок, наявних у комплексі, особливо слід відзначити серію морських, лиманних та морських викопних мушлів (всього 16 екз.), частина з яких має просвердлені отвори і використовувалась як намистини

або пришивалася до одягу (рис. 4, 1—3; 5, 1—3; 6, 1, 2; 8, 2). Судячи за інтенсивним заповірюванням, деякі з них використовувались таким чином досить довго. За визначенням співробітника Інституту геології НАНУ В. Присяжнюка¹⁷ морські мушлі представлені двома видами «*Nassa reticulata*» (12 екз.) та «*Suclore peritæa*» (2 екз.) і походять з басейну Чорного моря, де вони існують й донині. З них вісім першого виду (рис. 4, 1—3; 5, 1, 2; 6, 2) та дві другого (рис. 6, 1; 8, 2) мають отвори. Другий вид морських мушлів «*Dorsanum sp.*» (1 екз. без отворів) є викопним і походить з верхньоміоценових відкладів, найближчі з яких розташовані за 200 км на південний захід від поселення у Вінницькій та Хмельницькій областях. І нарешті ще один вид мушлів «*Theodoxus sp.*» (по 1 екз. з отвором та без нього) також водиться зараз у лиманних, тобто солоно-прісноводних екосистемах Північного Причорномор'я (рис. 5, 3). Особливо слід підкреслити, що на більшості пам'яток межирицької культури (Добранічівка, Гінці, Фастів, Бугорок) знахідки таких мушлів та підвісок з них повністю відсутні. Лише одну підвіску з мушлі «*Nassa reticulata*» знайдено у Межиричах¹⁸.

Інша категорія знахідок, наявна у комплексі Семенівки 2, а саме конкреції середньодніпровського бурштину та вироби з нього, є типовою для більшості пам'яток цієї культури (Межирич, Добранічівка)¹⁹. На поселенні знайдено конкрецію серцеподібної форми, в якій було зроблено маленький біко-нічний отвір (рис. 8, 1). Дрібні фрагменти сильно зруйнованого бурштину, майже напевно також середньодніпровського походження, ще кілька разів траплялись у культурному шарі. Саме такі підвіски з бурштину становлять найчисленнішу категорію виробів з цього матеріалу у колекції Межиричів²⁰.

Інші категорії знахідок, представлені у колекції, складаються з невеликого фрагменту обробленого мамонтового ікла зі слідами скобління та заповірювання, уламку пісковикового абразиву з неглибокими жолобами на поверхні та трьох невеличких конкрецій малинової вохри.

Практично всі фауністичні рештки, виявлені на поселенні (81 екз.), за визначеннями В. І. Свистуна та Н. Л. Корнієць належать мамонтові (*Mammuthus primigenius* Blum.)²¹. У колекції наявні лише два фрагменти однієї перепаленої стінки трубчастої кістки, які за структурою могли належати копитній тварині. Кістки мамонта дуже подрібнені й взагалі не перевершують 23 см, тоді як більшість з них мають розміри менше 10 см. У колекції абсолютно домінують рештки відносно молодих особин, а серед мамонтових кісток, придатних для визначення (54 екз.), найчисленнішими є фрагменти ребер (47 екз.). Інші частини кістяків представлені лише двома уламками стінки трубчастої, трьома фрагментами напевно тазових кісток, уламком епіфізу та невеликою скалкою бивня. За колагеном, отриманим з мамонтового ребра, комплекс Семенівки 2 має одну абсолютну радіокарбонну дату 14.200 ± 180 BP (Кі 5509), що майже повністю тотожна віку Межиричів, Гінців та Чулатова 1²².

Висновки

Таким чином вищеописані комплекси Семенівки 1 та 2 за морфологічними ознаками провідних категорій крем'яних знарядь і особливо мікролітів безумовно належать до межирицької пізньопалеолітичної культури мисливців на мамонтів, що існувала у Середньому Подніпров'ї близько 15—13 тисяч років тому. Це підтверджують і перші радіокарбонні дати обох пам'яток, які лягли у межах кінця XV — середини XIV тис. до н. е. Щоправда, дата Семенівки 1, визначена за кісткою, здобутою понад 12 років тому, може бути й омолодженою на кілька сот років. Ці комплекси мають безпосередні аналогії серед матеріалів Межиричів, Добранічівки, Гінців, Бугорка та Фастівської стоянки, що характеризуються досить спрощеним типологічним набором крем'яних знарядь, виготовлених переважно на пластинках. Так само типологічно спрощеним є й склад їх мікролітичного комплексу, де переважають низькі досить недбало оформлені прямокутники та невеликі ланцетоподібні вістря з затупленою спинкою та іноді ретушованою базовою частиною.

Різці таких комплексів представлені здебільшого бічними та кутовими різновидами, рідше їх серединними зразками, причому багатолезові типи є не дуже численними. Скребачки характеризуються переважно простими

кінцевими типами на скорочених пластинках, рідше подвійними їх зразками. Більшість скребачок звичайно оброблені досить специфічною, дуже похилою віялоподібною ретушшю, що є одним з характерних методів обробки скребачок межиріцької культури. Інші категорії знарядь, за винятком хіба що пластинок зі зрізаним краєм, призначених для виготовлення бічних різців, не утворюють численних серій. Це насамперед стосується свердел або проколів та стамесок.

Проте, маючи практично тотожні за морфологією типи крем'яних знарядь, комплекс Семенівки 1 та 2 разюче відрізняються за співвідношенням цих знарядь від більшості вищезгаданих пам'яток, насамперед з житлами та іншими серйозними конструкціями з мамонтових кісток. У першу чергу це стосується практично відсутніх у них скребачок, що звичайно посідають одне з провідних місць на пам'ятках межиріцької культури²³. Показово, що й комплекс знарядь ще двох слабонасичених пізньопалеолітичних місцезнаходжень, виявлених за 60 м від Семенівки 2, також складається виключно з різців та мікролітів (рис. 9, 21—24). У шурфі одного з них знайдено також мамонтове ребро.

Друга відмінність згаданих комплексів полягає у підвищеній кількості мікролітів та значному відсоткові серед них пошкоджених зразків, що використовувались як вкладні у наконечники металеві зброї²⁴. У комплексі Семенівки 2 з-поміж 45 мікролітів згаданих макрознос наявний на 7 вкладнях (або на 15%), тоді як, наприклад, серед матеріалів першого ГБК Межирічів з 50 мікролітів вони налічують лише 4 (або 8%). Єдиний мікроліт, наявний у комплексі Семенівки 1, також був пошкоджений через використання як наконечника стріли.

Але особливість розглянутих пам'яток не обмежується лише типологічним набором знарядь праці, а стосується і досить специфічних топографічних умов їх розташування. Всі три пам'ятки розміщуються на північному схилі мису тераси, відкритому у бік холодних вітрів, і практично поряд підніжжя плато біля найвищого місця в окрузі. Нагадаємо, що більшість східно- та епігравецьких пам'яток з житлами та іншими серйозними конструкціями з мамонтових кісток (Костьонки, Мізин, Тимонівка, Єлисеєвичі, Юдиново, Межиріч, Гінці тощо) звичайно розташовуються досить низько на першій або другій лесовій терасі, часто під захистом вищих берегових схилів. З огляду на суворі кліматичні умови пізнього плейстоцену незвичайним є й розташування Семенівських стоянок уздовж північного схилу мису. Пояснення цьому слід вбачати або у необхідності захисту від комах, або, швидше, у необхідності маскуванню табору з боку долини Трубежу за досить теплих погодних умов. В обох випадках це вказує на їх існування протягом весняно-літнього періоду.

Як відомо, проблема реальної ваги полювання на мамонтів у господарстві гравецьких мисливців, що постала вже наприкінці минулого століття після відкриття пам'яток з величезною кількістю мамонтових кісток, й досі є об'єктом палких дискусій. Найбільш аргументоване її вирішення запропонував В. І. Громов, який, припускаючи певну роль полювання на мамонтів, стверджував, що основним джерелом їх кісток на пам'ятках були померлі тварини. Завдяки вічній мерзлоті, утвореній тут ще з рісських часів, ці трупи добре зберігались і у разі вिताювання їх м'ясо споживалось палеолітичними мисливцями, а кістки та бивні йшли на різні господарські потреби. У разі виявлення масових мамонтових «кладовищ» стародавні мисливці переносили сюди свої поселення і паралельно здійснювали полювання в окрузі, внаслідок чого на цих місцях й утворились загальновідомі «вузли» пізньопалеолітичних пам'яток, подібних до району Костьонки або Новгород-Сіверського²⁵.

Такого ж погляду дотримується й М. К. Верещагін, який, проте, вважає, що масова загибель цих тварин відбувалась внаслідок весняних повеней з наступним відкладанням їх трупів у річкових старицях та гирлах балок²⁶. Підтримуючи та розвиваючи наведені погляди, О. Соффер відзначає, що навіть порівняння статеві-вікового складу решток мамонтів, присутніх на пізньопалеолітичних поселеннях з аналогічними показниками місць масової загибелі слонів від природних чинників або полювання, не дає однозначної

відповіді на це питання²⁷. Такі показники не дозволяють навіть з'ясувати, чи відбувалось у цих випадках знищення цілого стада, чи мала місце загибель окремих тварин. На її думку, через інтенсивне використання граветським населенням Східної Європи кісток у якості палива дуже проблематичним є й вирішення цієї проблеми на підставі співвідношення різних частин кістяків тварин з місць їх загибелі та поселень. Не відкидаючи можливості полювання на мамонтів, О. Соффер відзначає велику вірогідність збирання мамонтових кісток давнім населенням у місцях природної загибелі тварин і ставить під сумнів правомірність підрахунків спожитого м'яса на їх підставі²⁸.

Принципово іншої думки дотримувались П. Й. Борисковський, І. Г. Пидоплічко та С. М. Бібіков, які вважали більшість мамонтових кісток з поселень мисливською здобиччю, і на підставі розрахунку використаного м'яса навіть визначали вік їх функціонування²⁹. Згідно поглядів двох останніх, середньодніпровські поселення з житлами з мамонтових кісток (Мізин, Межиріч, Кирилівське, Гінці тощо) існували цілорічно протягом від 8 до 22 років. На думку ж О. Соффер, вони функціонували лише протягом холодного осінньо-зимового періоду, причому житла та ями на них виступають як основні археологічні ознаки саме такої їх сезонної спеціалізації³⁰.

У цьому зв'язку цілком слушним здається зауваження Л. Бінфорда, який відзначав, що ями — місця зберігання запасів у холоді вічної мерзлоти є у сучасних арктичних народів характерною ознакою поселень теплого періоду, тоді як взимку з цією метою використовуються платформи з дерева або оленьчих рогів. Він також висловлював сумніви, що пізньопалеолітичні мисливці спеціально викопували ями у теплий період для їх наступного використання у холодний сезон, коли цю функцію чудово виконували вже згадані наземні сховища. Наявність ям за відсутності функціональних житлових конструкцій, на його думку, швидше свідчить про функціонування поселення у теплу пору року, а присутність обох цих конструктивних елементів може вказувати навіть на використання пам'ятки протягом кількох сезонів³¹. З цими зауваженнями важко не погодитись.

Підсумовуючи вищенаведені факти, можна стверджувати, що враховуючи наявність вічної мерзлоти, досить низьких температур та великої корисної ваги мамонтів поблизу місць їх масової загибелі (внаслідок природних чинників чи вдалого полювання) поселення епіграветських мисливців цілком могли існувати і протягом кількох сезонів. Наявність м'ясних запасів у підземних сховищах значно «підстраховувала» ці суспільства від не завжди передбачуваних результатів мисливського господарства. Як свідчать матеріали Семенівки 1 та 2, у теплу пору року епіграветське населення вело рухливіший спосіб життя, пересуваючись своєю територією як невеликими групами мисливців або окремих родин, так і цілими общинами.

Заготовлений, але не використаний, запас зібраних мамонтових кісток Семенівки 1 вказує на не здійснені наміри повернутись на це місце. Відсутність кісткового вугілля при наявності таких запасів свідчить про короткочасне перебування тут невеликої групи людей, що забили ведмедя, розчленивали його, а м'ясо забрали з собою для використання на іншому місці. Комплекс Семенівки 2 репрезентує місцеперебування тут цілої общини мисливців на мамонтів, а склад мамонтових решток (ребра і задня частина) вказує на певну віддаленість місця забою одного чи двох молодих тварин від цього поселення. Про те, що вказані тварини були дійсно впольовані, на наш погляд, свідчать й численні макропошкодження на мікролітичних елементах металевих зброї. Топографія розташування поселення також певною мірою свідчить про намагання давніх мисливців контролювати основні міграційні шляхи мамонтів, що за останніми твердженнями палеозоологів, напевно, пролягали уздовж річкових долин, спрямованих у меридіональному напрямку.

Відсутність скребачок у комплексі Семенівки 2, можливо, пояснюється присутністю на поселенні виключно решток мамонтів, вичинка шкур яких, напевно, не здійснювалась взагалі через надмірну товщину, подібно до шкур сучасних слонів. Слід відзначити, що враховуючи розвідану площу і середню насиченість культурного шару, очікувана загальна кількість знарядь цього

комплексу буде становити близько 200 екз., що менше середньої чисельності цих виробів з одного господарського комплексу на поселеннях з житлами³². Певною аналогією Семенівці 2 у плані топографії розташування є, на наш погляд, розкопана І. Г. Шовкоплясом Фастівська стація³³. Вона знаходилась за 2 км від місця впадіння балки в р. Унаву, практично біля півніжжя плато і складалась з двох скупчень фауністичних решток (319 кісток) 11 мамонтів та 5 особин коня, що займали загальну площу 18×8 м. Проте за складом крем'яних знарядь остання різко відрізняється від Семенівки 2. Тут серед 1711 оброблених кременів знаряддя налічували лише 14 екз. (по 6 екз. різців і скребачок та одна платівка з ретушшю) або менше 1%, а мікроліти були представлені лише одним цілим мікрогравецьким вістряем. Більшість мамонтових кісток, у цьому випадку напевно потрапили на стацію внаслідок збирання епігравецьким населенням у якості палива для вогнищ, але тут звертає на себе увагу наявність анатомічних груп (хребців), а також абсолютне домінування молодих особин (9 з 11 мамонтів та 3 з 5 коней).

Таким чином, якщо загальна структура та типологічний склад знарядь на поселеннях з житлами відзначаються досить стабільним повторенням, то стації без серйозних конструкцій з мамонтових кісток демонструють навпаки їх велике розмаїття. На наш погляд, це свідчить про гнучкішу модель поведінки епігравецьких обшин протягом теплої пори року і більшу детермінованість їх господарської адаптації у холодні місяці. Пояснення цього феномену можливо полягає у тому, що саме у теплий сезон та період витаювання водоймищ та верхніх шарів вічної мерзлоти (навесні чи початку літа) вони й здійснювали активний пошук нових або оглядали вже відомі місця масової загибелі мамонтів з ще придатними для споживання трупами або багатими запасами кісток для будівництва, палива та виготовлення знарядь. З-поміж них й обирались місця для майбутнього зимування общини або навіть її перебування тут протягом кількох сезонів.

Примітки

¹ Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА.— 1969.— № 4.— С. 5—22.

² Подопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине.— К., 1969.— С. 151—154.

³ Гладких М. И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов (тез. докл. конф. ИА АН УССР).— К., 1975.— С. 56; Кротова О. О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 3—11; Зализняк Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та початку мезоліту // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 11—21.

⁴ Андрианов Б. В., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // СЭ.— 1972.— № 2.— С. 3—16.

⁵ Кротова О. О. Вказ. праця; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья финального палеолита.— К., 1989.— С. 90—108.

⁶ Гладких М. И. Указ. соч.— С. 56.

⁷ Шовкоплас И. Г. Мезинская стоянка.— К., 1969.— С. 299—301.

⁸ Гладких М. И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы.— Л., 1977.— С. 140—142.

⁹ Soffer O. The Upper Paleolithic of Central Russian Plain.— Orlando, 1985.— P. 388—404.

¹⁰ Соффер О. А. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // РА.— 1993.— № 3.— С. 5—17.

¹¹ Телегин Д. Я. О скоплении костей и бивней мамонта на Семеновской палеолитической стоянке на Киевщине // Древняя история населения Украины.— К., 1991.— С. 3—5.

¹² Визначення радіоізотопної лабораторії Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення НАНУ. Користуючись нагодою, автор висловлює глибоку подяку М. М. Ковалюхові за допомогу у датуванні комплексів Семенівки 1 та 2.

¹³ У 1992 р. роботи на пам'ятці були відновлені автором та Л. А. Яковлевою на кошти «Асоціації шанувальників археології Європи» (Франція) за сприянням др. Ф. Джинджана. Починаючи з 1993 р. вона розкопується автором за сприянням др. П. Каттелена та на кошти Центру дослідження і документації археології (м. Трень, Бельгія). У польових роботах протягом кількох сезонів брали участь Л. Л. Залізник, С. А. Балакін, Д. Ступак та Д. Гаскевич. Автор висловлює щире подяку колегам за сприяння і допомогу у дослідженні пам'ятки.

¹⁴ *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища из костей мамонта.— К., 1976.— С. 139.

¹⁵ *Нужный Д. Ю.* Развитие микролитичной техники в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 70.

¹⁶ *Там же.*— С. 27.

¹⁷ *Користуючись* нагодою, автор висловлює подяку кандидату геолого-мінералогічних наук В. Присяжнюкові за зроблені визначення мушлів.

¹⁸ *Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища...— С. 130.

¹⁹ *Шовкопляс И. Г.* Указ. соч.— С. 286.

²⁰ *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища...— С. 154—157.

²¹ *Користуючись* нагодою, автор висловлює подяку співробітникам Інститутів зоології та геології НАНУ В. І. Свистуну та Н. Л. Корнієць за визначення фауністичних матеріалів.

²² *Svezhentsev Y. S.* Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain // From Kostenki to Clovis (Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations.— New York—London, 1993.— С. 26, 27.

²³ *Шовкопляс И. Г.* Добраничевская палеолитическая стоянка // КСИА АН СССР.— 1955.— № 59.— С. 32—43; *Гладких М. И.* Некоторые критерии...— С. 142; *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища...— С. 140.

²⁴ *Нужный Д. Ю.* Вказ. праця.— С. 166, 167.

²⁵ *Громов В. И.* Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР: (млекопитающие, палеолит) // Труды Института геологических наук АН СССР.— 1948.— Вып. 64.— № 17.— С. 481—502.

²⁶ *Верещагин Н. К.* Записки палеонтолога.— М., 1981.— С. 22—30, 136.

²⁷ *Соффер О.* Верхний палеолит Средней и Восточной Европы: люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ.— М., 1993.— С. 101—106.

²⁸ *Там же.*— С. 107—109.

²⁹ *Борисковский П. П.* Палеолит Украины.— М.—Л., 1953.— С. 207, 208; *Бибилов С. Н.* Указ. соч.— С. 14—17; *Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища...— С. 151—154.

³⁰ *Соффер О.* Экономика верхнего палеолита...— С. 14—16.

³¹ *Binford L. R.* Bones for Stones. Considerations of Analogues for Features Found on the Central Russian Plain // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations.— New York—London, 1993.— С. 111—123.

³² *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища...— С. 140, 141.

³³ *Шовкопляс И. Г.* Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 5.— С. 3—12.

Д. Ю. Нужный

ПРОБЛЕМА СЕЗОННОЙ АДАПТАЦИИ ФИНАЛЬНОПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ОХОТНИКОВ НА МАМОНТОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ И НОВЫЕ ЭПИГРАВЕТСКИЕ ПАМЯТНИКИ В БАССЕЙНЕ ТРУБЕЖА

В статье на основании раскопок двух новых позднепалеолитических стоянок анализируется специфика весенне-летних поселений эпиграветских охотников на мамонтов. Делается вывод о более гибкой модели адаптации населения приледниковых тундро-степей в теплый период года, чем на протяжении холодного сезона. Именно в это время, после оттаивания водоемов и верхних горизонтов вечной мерзлоты, происходил активный поиск новых мест массовой гибели мамонтов и осмотр уже известных районов для возможного устройства зимнего поселения или даже обитания на протяжении нескольких сезонов. Туши погибших животных активно использовались не только как источник костей для отопления, строительства и производства орудий, но и в случаях благоприятной сохранности для употребления в пищу и запасаения впрок. В это же время параллельно осуществлялась и активная охотничья деятельность, в том числе и на мамонта.

THE PROBLEM OF SEASONAL ADAPTATION OF FINAL PALEOLITHIC MAMMOTH HUNTERS AND NEW EPIGRAVETTIAN SITES OF THE TRUBEZH RIVER BASIN

Specific attributes of spring-summer settlements of epigravettian mammoth hunters are analyzed on the basis of excavation of two new Upper Paleolithic sites. Models of adaptation of tundra-steppe population in the Glacial zone during the warm season were simpler than during cold seasons. After the thawing of water and ground ice hunters carried out intensive search for new mass death-places of mammoths and inspection of the known ones with the aim to organize settlements in the future during the winter or even for a few seasons. The corpses were used not only as a source of bones for fuel, building and production of tools, but also as food, if they were well preserved. During the warm season active hunting of animals, mammoths included, continued.

Одержано 28.05.96

ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬКА ЛОКАЛЬНА ГРУПА
ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА НОВІ
ДАНІ ПРО ЗВ'ЯЗКИ ТРИПІЛЬЦІВ З НАСЕЛЕННЯМ
ПОЛГАРСЬКОЇ І ЛЕНДЕЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУР

В. О. Круц, С. М. Рижов

У статті, на підставі аналізу керамічного комплексу та поховального обряду трипільських пам'яток, що досліджувались останнім часом, здебільшого у Верхньодністровському регіоні, простежуються процеси взаємозв'язків та взаємовпливів трьох етнокультурних спільностей — полгарської, лендельської та трипільської.

Сучасний рівень знань про трипільську культуру вимагає детального вивчення її окремих локальних варіантів. Особливо це стосується периферійних регіонів, де, зважаючи на відокремленість від основного масиву культури та внаслідок інерції розвитку і впливу населення сусідніх іншоетнічних культур, вироблялись специфічні риси як у матеріальній культурі, так і господарській діяльності та побуті.

Одним з таких західних периферійних регіонів є Верхнє Подністров'я. Перш ніж вдаватися до характеристики пам'яток трипільської культури цього регіону слід уточнити географічні кордони, які відповідають терміну «Верхнє Подністров'я», тому що в археологічній літературі по-різному визначається його нижня межа. За нашими уявленнями, до вказаної території належить ділянка басейну Дністра від Великої Луки в районі с. Незвисько і вище за течією, що збігається з географічною зоною Опілля та Розточчя (південно-західні схили Подільської височини) на лівобережжі, а на правобережжі — Передкарпатської височини. Наявність великої кількості малородючих сірих підзолистих лісових ґрунтів вказує на те, що в минулому Опілля і Розточчя належали до лісової зони, а не до лісостепової як зараз.

Значні роботи з виявлення пам'яток трипільської культури у регіоні були проведені у 20—30-х рр. польськими та українськими археологами — Л. Козловським, Г. Оссовським, О. Кандибою. Пізніше тут працювали К. Черниш, В. Кравець, С. Судаков. В останні роки джерелознавча база значно розширилась завдяки розвідкам і розкопкам В. Коноплі, В. Василенка, І. Кочкіна

© В. О. КРУЦ, С. М. РИЖОВ, 1997